

3. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. / І. Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 161–202.

4. Диса К. Історія з відьмами / К. Диса. – К., 2008.

5. Левицький О. Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. Ч. 8, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицький. – К., 1909.

6. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вых. 1 (XVI ст.). – К., 1890.

7. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / Литвин Михалон. – М., 1994.

8. Старченко Н. Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2009. – № 6. – С. 165–182.

9. Старченко Н. Між чоловічим дискурсом і соціальними практиками: місце жінки в шляхетському соціумі (Волинь кінця XVI ст.) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч. 1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С. 137–142.

10. Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – К., 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – № 1–4. – С. 20–42.

11. Статут Великого княжества Литовского 1588 года [электрон. ресурс] / подгот. О. Лицкевич. – Минск, 2002–2003. – Режим доступа: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.

12. Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Одеса, 2002. – Т. I.

13. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – С. 35–263. За виданням 1855 р.

14. Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce / M. Bogucka. – Warszawa, 1998.

15. Popiołek B. Kobiety świat w czasach Augusta II / B. Popiołek. – Kraków, 2003.

Надійшла до редколегії 21.10.2011

УДК 94 (477) «17 / 18»

С. М. Каюк, А. С. Посулько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО І ГАЙДУКИ ЯК ВІЙСЬКОВІ ПРИКОРДОННІ СПІЛЬНОТИ ФРОНТИРУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано реформи російського та сербського урядів щодо перетворення та ліквідації прикордонних військових спільнот напри-

кінці XVIII – першій половині XIX ст. Особливу увагу привернуто діяльності нової сербської державної еліти відносно гайдуцького руху.

Ключові слова: запорозьке козацтво, гайдуки, сербська ділянка Фронтиру, Великий Кордон, Османська імперія.

Проанализированы реформы российского и сербского правительств при реформировании и ликвидации приграничных военных обществ в конце XVIII – первой половине XIX ст. Особое внимание уделено деятельности новой сербской государственной элиты в отношении движения гайдуков.

Ключевые слова: запорожское казачество, гайдуки, сербский участок Фронтира, Фронтир, Османская империя.

The article deals with reforms made by the Russian and the Serbian governments in order to reform and eliminate military communities of Frontier. Particular attention is paid to the measures of the new Serbian elite in regards to hajduks.

Key words: Zaporozhian Cossacks, hajduks, serbian region of Frontier, the Great Frontier, the Ottoman Empire.

Упродовж віків українськими землями проходив Великий Кордон – аморфна, мінлива межа між різними світами: різними етнічно, релігійно, цивілізаційно, економічно. С. Леп'явко, розглядаючи Великий Кордон, назвав його одним із факторів становлення українського козацтва [9]. Аналогічно зникнення Кордону призводить і до занепаду прикордонних військових спільнот, які існували на ньому протягом XV–XIX ст.

Доля запорозького козацтва після знищення Січі 1775 р., у період зникнення умов Великого кордону в південноукраїнському регіоні, досліджена завдяки працям А. Бачинського, А. Бойка, О. Бачинської, С. Каюк, Л. Маленко, Р. Шияна, В. Мільчева та ін. Проблему перетворення козацьких спільнот у масштабах Російської імперії (в тім числі й запорозького козацтва) поставив і певною мірою розв'язав З. Когут. Отже, метою даної статті є розширення географічних меж подібних досліджень регіоном Південно-Східної Європи, де так само прикордонні військові спільноти наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переживали значні трансформації.

Межа XVIII – XIX ст. – період згасання Великого Кордону (або Фронтиру) у Східній Європі. Становлення державних кордонів у сучасному розумінні, централізаторські реформи Російської імперії, ліквідація автономії Військового Кордону в півдавстрійській Хорватії значно змінили життя прикордонних військових спільнот у цих країнах: козаків, секеїв, граничарів, гайдуків.

Нашу увагу привернула саме сербська ділянка Великого Кордону, яка дає можливість для порівняння військових прикордонних

спільнот, що мали пристосуватися до нових державних структур. У даному випадку мова йде про пристосування до молодої національної держави, яка не мала імперських засобів вирішення державних питань.

Сербська ділянка Великого Кордону представлена гайдуцьким рухом, який був типологічно споріднений до козацького. Він сформувався як відповідь на просування турків на християнських Балканах, і вже з XV ст. гайдуки починають згадуватися в епічній традиції сербів як борці з османською загрозою і захисники простого народу, які, ховаючись у горах і лісах, вели партизанську війну проти мусульман. Тобто образи гайдуків і козаків у фольклорі досить близькі й мають багато спільних рис.

Прикордонні військові спільноти були важливим фактором у міжнародних відносинах регіону. Наприклад, гайдуки часто наймалися як Османською імперією, так і Габсбургами у випадку війни, бо гайдуки неперевершено знали гірську місцевість і могли відчутно допомогти арміям обох сторін [18]. Аналогічно й спроби залучити козацтво до участі у російсько-турецьких війнах 1787–1791 рр. та 1806–1812 рр. здійснювалися як Російською, так і Османською імперіями, бо колишні січовики чудово орієнтувалися в пониззі Дніпра та Дунаю, де велися бойові дії.

Але сербські гайдуки мали і деякі відмінності, пов'язані з географічними умовами та історичним розвитком Сербії. Велика кількість гір та лісів сприяла тому, що гайдуки діяли невеликими загонами, хоча іноді їх групи могли сягати сотень чоловік. Також те, що значна частина Сербії була підкорена османами, змінило характер дії місцевих гайдуків – це була війна не рейдова, а партизанська, війна, яка часто розглядалася владою як звичайний бандитизм. Так, українських козаків теж часто нагороджували епітетом «бандити» у скаргах Бахчисараю чи Стамбулу, але перебування Січі на кордоні впродовж довгого часу давало привід Війську Запорозькому Низовому не вважати себе підданими ані свого часу Польщі, ані Російської імперії, а у 1711–1734 рр. взагалі перейти під протекцію кримського хана.

Існування Нової Січі після повернення під опіку Росії було постійним пошуком певного компромісу між традиційним способом життя та новими умовами. Старшина намагалася знайти спільну мову з російською адміністрацією, зберегти автономію хоча б частково. Проте тема шкідливості існування Запорозької Січі починає активно лунати у творах імперського ідеолога Міллера вже у 1760-х рр., і характерним для Фронтиру військовим утворенням вже немає місця в межах імперії [12]. Дещо по-іншому складалася доля гайдуків. Наприкінці XVIII ст. поглиблюється системна криза Османської імперії, разом з чим посилюються національні рухи на Балканах, у тому

числі й сербський рух. Важлива відмінність історії гайдуцького руху полягала і в тому, що проблему інтеграції гайдуків вирішувала вже нова національна еліта, представлена династіями Карагеоргійовичів та Обреновичів, яка, теж вбачаючи в гайдуках бандитів, прагнула розв'язати цю проблему відповідними засобами. Однак нова сербська соціальна еліта не мала таких розвинутих державних механізмів та можливостей, як Російська імперія, – отже, мусила витратити на це багато сил і часу.

Районом найбільшої активності гайдуків залишалася південно-західна Сербія – регіон міста Ужице. Тут почалися сутички сербських військ та незалежних гайдуцьких загонів ще у 1806 р., і тривали вони до кінця Першої світової війни. Основними причинами такого довгого існування гайдуків були географічні чинники – гори та густі ліси, ховаючись в яких можна було чинити спротив місцевій владі більше століття. Крім того, упродовж 1806–1912 рр. це було порубіжжя між сербськими та безпосередньо османськими землями. Гайдуки легко переходили кордон між двома адміністративними регіонами, а пізніше – державами, ховаючись від сербських переслідувачів на османській території та навпаки. Так само і для козацтва державні кордони залишалися не більше, ніж формальністю, і вони часто перетинали кордон Османської та Російської імперій у пошуках кращої долі для себе та заради збереження традиційного способу життя.

Певну роль відігравала й загальна бідність населення в регіоні, яка спонукала людей кидати старі професії та приєднуватися до «бандитів». Але з послабленням османського впливу в регіоні радикально змінилося і ставлення сербських лідерів до гайдуків [18].

В останні десятиліття XVIII ст. системна криза Османської імперії значно поглибилася. Важкі війни з Росією (1787–1791 рр.) та Австрією (1788–1791 рр.), практично повна анархія в цілих регіонах, посилення сепаратизму – все це змусило Селіма III почати реформи «нізам-і-джедід», які мали покращити становище в економічній, адміністративній та військовій сферах. Одним з важливих перетворень стало розформування яничарського корпусу, який вже не був достатньо ефективною військовою силою і являв собою значну соціальну базу сепаратизму [3, с. 7, 8; 17, с. 157–162].

Нові реформи османського уряду викликали значне невдоволення як в столиці, так і в провінціях, у тому числі й у Белградському пашалику, який незадовго до цього був зоною бойових дій. Багато сербів воювало у складі австрійської армії проти турків. Після ж війни у пашалику почалися голод та епідемія чуми, що значно збільшило кількість біженців. Для стабілізації ситуації в регіоні та залучення християнського населення до підтримки реформ Селім III низкою указів збільшив привілеї місцевих кнезів (старост). Подібна політика

проводилася і в інших регіонах імперії. На відміну від Російської та Австрійської імперій тяжке внутрішнє становище та нестабільна зовнішньополітична ситуація примусили Стамбул іти на подальші поступки місцевим елітам. Децентралізація стала вже не тільки засобом оптимізації збору податків чи організації ополчення, як це було в Османській імперії раніше, а й свідомим компромісом центру та окраїн [16, с. 163–168].

Але у 1801 р. в пашалику яничари здійснили переворот, у результаті якого до влади в Белграді прийшли дахії, яничарські воєначальники. Вони скасували привілеї райї, збільшили податки, часто вдавалися до незаконних поборів та фізичного насильства.

У листопаді 1803 р. султан санкціонував збройний виступ сербів проти повсталих яничарів. Його підготовкою зайнялися Георгій Петрович Чорний (Карагеоргій) та Алекса Ненадович, але яничари дізналися про це і провели каральну акцію. На початку 1804 р. відбулося знищення яничарами сербських кнезів (старост), священників, можливих торговців та гайдуцьких лідерів, яке отримало назву «Сеча кнезова» і стало приводом до народного, власне загальнонаціонального, повстання. До нього активно приєдналися і гайдуки, які часто ставали ядром великих загонів повстанців. Майже дев'ять років реальна влада у підосманській Сербії належала повсталим.

Вже з 1806 р., тільки-но було досягнуто певної стабілізації у контрольованих сербами районах Белградського пашалику, лідер Першого сербського повстання Карагеоргій почав упроваджувати жорсткі заходи щодо боротьби з гайдуками. Ті гайдуки, які не приєдналися до повстання, були поставлені поза законом. Вбивство гайдуків не вважалося злочином, і такі заходи діяли до самої поразки Першого повстання. Різко впала значимість гайдуків для влади після 1808 р., коли за допомогою австрійських офіцерів сербського походження та російських радників була створена регулярна сербська армія. Звичайно, деякі гайдуки могли особисто служити в ній як солдати чи офіцери, але багато гайдуків повернулося до традиційного способу життя, перетворюючись в очах новостворених судів та державних установ з народних месників на звичайних злочинців [18].

Так і козацтво після знищення Січі 1775 р. певним чином шукало себе. Частина козаків переселилася до Османської імперії й утворила Задунайську Січ. Реакцією царського уряду на це стало заснування у 1787 р. Чорноморського козацького війська, у 1803 р. Бузького козацького війська та, вже після повернення задунайців, – Азовського козацького війська 1831 р.

У 1812 р. Карагеоргій продовжував вимагати від військового керівництва винищення гайдуків. Проте на місцях сербська адміністрація ще довго не могла досягти повної перемоги.

У роки після Другого сербського повстання 1815 р. небагато змінилося у питанні гайдуцької присутності в південно-західній Сербії. Як тільки Мілош Обренович – князь Сербії – досяг угоди з османським урядом, він звернув увагу на боротьбу з гайдуками. На відміну від Карагеоргія, який був зобов'язаний гайдукам своїм порятунком під час «Сечі кнезової», Обренович ніяк не був сам пов'язаний з гайдуками і часто називав їх «хворобою країни».

У 1816 р. розгорівся новий конфлікт між сербською владою й гайдуками, який М. Обренович з неперевершеною жорстокістю придушив. Збереглася практика так званих тефтисів – османських експедицій проти гайдуків, які включали в себе захоплення заручників, штрафи, а також вибивання потрібної інформації з місцевих жителів. Єдина відмінність: їх проводила вже не османська влада, а сербська. До середини 1817 р. воєводи мали обезголовлювати усіх схоплених гайдуків і надсилати голови М. Обреновичу. Такі заходи викликали протидію, і вже у 1817 р. представники сербської влади на місцях постійно скаржилися на те, що навіть не могли відпочити від переслідування з боку гайдуцьких загонів.

Впадає у вічі легкість, з якою різні верстви населення південно-західної Сербії приєднувалися до гайдуцького руху в період 1815–1830 рр. Незважаючи на жорстокі репресії, гайдуками ставали селяни, ремісники, військові, обезземелена знать, іноді навіть ченці. Вільний спосіб життя притягав багатьох – ситуація, подібна до запорозької вольниці більш раннього періоду, до якої приєднувалися представники усіх верств та станів. Ефективній боротьбі з гайдуцьким рухом перешкождала взаємна недовіра сербської та османської адміністрацій, відсутність координації в їх діях, страх через те, що замість полювання на бандитів їх загони будуть воювати між собою. Великою була й корупція в органах, які б мали боротися з гайдуками. Проте 1830 р. сербська автономія була розширена, і М. Обренович тепер мав набагато більше можливостей у боротьбі зі «злочинністю».

Одним з нових заходів, що були вжиті після 1830 р., стало примусове переселення родин гайдуків в інші регіони Сербії. Родини, що хоч якось були пов'язані з гайдуками, виселялися, а їх земля та нерухомість конфісковувалися. Залишитися могли лише ті, чия непричетність до гайдуцького руху гарантували інші, не пов'язані кров'ю родини. Ця система скоротила число гайдуків, але не здатна була викоринити проблему повністю [18].

Південно-західна Сербія залишалася зоною конфлікту, і у другій половині ХІХ ст. й наступні князі продовжували вирішувати цю проблему. У доповіді міністра внутрішніх справ за правління князя Михайла Обреновича, датованій 1861 р., зазначалося, що кожного року з приходом весни активність гайдуків різко зростала. У 1878 р. Коро-

ліцтво Сербія досягає незалежності, але проблема залишається. Інший документ, часів короля Мілана Обреновича, стосувався того ж регіону у 1884 р. і визнавав необхідність державного фінансування для створення спеціально тренуваних партизанських загонів заради підтримки порядку у лісистих та гірських місцевостях. За часів останнього ж з Обреновичей, короля Олександра, у 1895 р. з гайдуками розгорілася «невеличка війна» у південно-західних областях.

Причини того, що гайдуцький рух став ворогом сербського князівства, досить складні. Зміна ставлення до гайдуків не була однобічною. Не лише сербська еліта вважала їх пережитком, коли було досягнуто угоду з Османами, але й самі гайдуки значно змінили свої погляди за 1815–1830 рр. Основна причина, з якої люди свого часу приєднувалися до гайдуків, – зловживання османської влади – зникла з утворенням князівства Сербії. Починаючи з 1830 р. сербсько-османське двовладдя зникло і князь Мілош Обренович зосередив всю повноту влади в своїх руках. Звичайно, його автократичні методи певним чином сприяли продовженню існування гайдуків, багато з яких не вважали новий режим кращим за попередній. Багато хто вступав до лав гайдуків, побоюючись насильства та зловживань з боку влади [18]. Не вірили люди і в новоутворену систему правосуддя, тим паче, що важкі умови життя в регіоні, характерні для Фронтиру, панування норм звичаєвого права, які виникли за османського правління, потребували часу для зникнення. І тому були такі, хто приєднувався до гайдуків, бажаючи особистої помсти. Піддані князівської Сербії мали навчитися довіри до державних установ і судової системи – процес, який затягнувся на декілька десятиліть.

Отже, відсутність достатнього державницького досвіду стала однією з причин того, що у Сербії гайдуцький рух проіснував ще століття після того, як в Австрійській та Російській імперіях традиційні для Великого Кордону спільноти були з тим чи іншим успіхом інтегровані до імперських структур.

Сербські гайдуки брали участь і у Болгарському повстанні 1841 р., і в повстаннях інших регіонів Османської імперії, але тільки автономія була досягнута, гайдуки ставали вже непотрібними, а часто – й небезпечними для нової влади, чим викликали переслідування з боку нових держав.

Таким чином, доля прикордонних військових спільнот після фактичної ліквідації Великого Кордону хвилювала уряди багатьох країн. Такі потужні держави, як Російська та Австрійська імперії, впоралися із завданням перетворення таких спільнот більш-менш успішно: створили на їх базі нові військові формування, кілька разів переформатували, а потім ліквідували. А от уряди нових країн, що виникли внаслідок занепаду Османської імперії, мали витратити значно біль-

ше зусиль та часу на вирішення цієї проблеми, яка подекуди зберігалася і на початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. *Бачинська О.* Козацтво в післякозакову добу (кінець XVIII – XIX ст.) / О. Бачинська. – Одеса, 2009.
2. *Бачинський А.* Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис / А. Бачинський. – Одеса, 1994.
3. *Белов М.* Первое Сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия / М. Белов. – Нижний Новгород, 1999.
4. *Бойко А.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Ч. 1. Аграрні відносини / А. Бойко. – Запоріжжя, 1997.
5. *Бойко А.* Матеріали до історії Азовського козачого війська / А. Бойко, Л. Маленко. – Запоріжжя, 1995.
6. *Каюк С.* Задунайська Січ (1775–1828 рр.): дис. канд. іст. наук / С. Каюк. – Д., 1999.
7. *Кинрос Лорд.* Расцвет и упадок Османской империи / Лорд Кинрос. – М., 1999.
8. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К., 1996.
9. *Леп'явко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко. – Запоріжжя, 2001.
10. *Маленко Л.* Азовське козацьке військо (1828–1866) / Л. Маленко. – Запоріжжя, 2000.
11. *Мільчев В.* Запорозці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали) / В. Мільчев. – Запоріжжя, 2007.
12. *Мільчев В.* Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр // Історія українського козацтва. Нариси: у 2 т. / В. Мільчев. – К., 2009. – Т. 1. – С. 604–618.
13. *Могульова-Каюк С.* Запорозьке козацтво і Великий Степовий кордон // Історія: Доповіді та повідомлення Четвертого Міжнародного конгресу українців / С. Могульова-Каюк. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 1.
14. *Шиян Р.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. Шиян. – Запоріжжя, 1998.
15. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. Яворницький. – К., 1991.
16. *Faroqhi S.* The Cambridge History of Turkey edited by S. Faroqhi. – Cambridge. – 2006. – Vol. 3.
17. *Faroqhi S.* The Ottoman Empire and the World Around It / S. Faroqhi – London; N.-Y., 2004.
18. *Petrović A.* The role of banditry in the creation of national states in the Central Balkans during the 19th century – a case study: Serbia / A. Petrovic // http://www.rastko.rs/istorija/xix/apetrovic-banditry_eng.html
19. *Upham E.* History of the Ottoman Empire, from its establishment, till the year 1828 / E. Upham. – Edinburgh. – 1829. – Vol. 2.

Надійшла до редколегії 27.12.2011